

Этот необходимый в прошлом предмет для совершения торговых сделок присутствует и в современном гербе городского поселка **Яновичи** Витебского района (2006). В основу изображения был положен тот факт, что Яновичи находятся на пересечении Велижского и Смоленского торговых путей, проходящих через поселок. Эту особенность отражает соединение двух перевязей, составляющих Андреевский крест. Помимо наложенного на голубую финифть серебряного креста верхнюю часть поля украшает изображение золотых мерных весов, символизирующих исторически сложившуюся здесь торговлю (см. цв. вклейку).

В заключение необходимо отметить, что исторические традиции создания городской символики в настоящее время продолжают развиваться, воплощаясь в гербах населенных пунктов современной суверенной Беларуси.

Віктар Карпіевіч (Мінск)

БЕЛАРУСКІЯ ЗЕМЛІ Ў СІСТЭМЕ АГУЛЬНАРАСІЙСКАГА ГАНДЛЮ Ў ДРУГОЙ ПАЛОВЕ XIX ст.

Развіццю гандлёвых адносін у другой палове XIX ст. спрыяла геаграфічнае становішча Беларусі, наяўнасць добрых шляхоў зносін. Праз яе тэрыторыю працякае вялікая колькасць рэк, прыдатных для суднаходства і сплаву плытоў. Рэкі звязвалі беларускія губерні з прыбалтыйскімі, прычарнаморскімі і многімі расійскімі губернямі, з Украінай і Польшчай, а таксама з замежжам. Найважнейшымі былі рэкі дняпроўска-прыпяцкага і дзвінскага басейнаў. З будаўніцтвам чыгунак значэнне рэк як гандлёвых шляхоў панізілася. Чыгункі ў значнай ступені паўплывалі на фарміраванне новых гандлёвых цэнтраў. Многія населеныя пункты, праз якія прайшла чыгунка, сталі важнымі гандлёвымі цэнтрамі, у сваю чаргу, некаторыя паселішчы, якія аказаліся ў баку ад чыгуначных ліній, страцілі сваё ранейшае значэнне, як, напрыклад, мястэчка Шклоў Магілёўскага павета. Пецябургска-Варшаўская, Рыга-Арлоўская, Маскоўска-Варшаўская, Лібава-Роменская, Палеская, Вільна-Ровенская ды іншыя чыгункі звязалі беларускія губерні са сталіцамі і асноўнымі прамысловымі цэнтрамі Расіі, з Польшчай і Украінай, прыбалтыйскімі портамі. Многія гарады Беларусі сталі цяпер адыгрываць ролю важных транзітных пунктаў на шляху з Украіны ў Прыбалтыку і Польшчу, з Расіі – у Польшчу і далей за мяжу. Акрамя чыгунак праз тэрыторыю Беларусі праходзілі важныя сухапутныя дарогі, значэнне якіх у якасці гандлёвых шляхоў таксама было вялікім.

На працягу XIX ст. Беларусь заставалася сельскагаспадарчым раёнам, што абумовіла спецыфіку яе гандлёвай дзейнасці. Асноўнымі таварамі, якія ішлі на рынак, у тым ліку і на агульнарасійскі, былі сельскагаспадарчая прадукцыя і лес. Прычым лес і лесаматэрыялы з'яўляліся важнейшымі таварамі, якія карысталіся вялікім попытам на расійскім рынку. У асабліва вялікіх аб'ёмах лес адпраўляўся ў паўднёвыя, прычарнаморскія, губерні, якія не мелі свайго

лесу ў дастатковай колькасці. У той жа час тут разгарнулася прамысловае будаўніцтва, што патрабавала дадатковых лесаматэрыялаў. Гандлю лесам спрыяла наяўнасць сплаўных рэк.

Найважнейшым гандлёвым цэнтрам Беларусі па-ранейшаму заставаўся Пінск. Ён знаходзіўся на перакрыжаванні розных водных шляхоў, праз яго таксама праходзіла чыгунка, што рабіла Пінск буйным транзітным цэнтрам заходніх губерняў. Пінск быў галоўным цэнтрам гандлю з паўднёвымі, украінскімі, губернямі. Так, у 1867 г. ад Пінскай прыстані было адпраўлена ў Кіеў 3,6 тыс. сажняў дроў і лесаматэрыялаў, 3,6 тыс. вёдзер спірту, 0,7 тыс. пудоў журавін, 3,4 тыс. пудоў гароху, 0,3 тыс. пудоў яблыкаў, 15 пудоў каровінага масла і 1 тыс. пудоў рознага грузу. У Крэменчуг – 6,9 тыс. бочак смалы і дзэгцю, 5,7 тыс. сажняў розных лясных матэрыялаў, 3,8 тыс. пудоў грэчкі, 0,35 тыс. пудоў яблыкаў 0,7 тыс. пудоў іншага грузу. У Кацярынаслаў – 8,7 тыс. і ў Херсон – 107,6 тыс. сажняў лесаматэрыялаў. Усяго было адпраўлена 126,8 тыс. сажняў ляснога і 10 224 пудоў іншага грузу¹. У першай палове 60-х гадоў штогод з Мінскай губерні сплаўлялі па Дняпры лесу і матэрыялаў на 650 тыс. руб². У 1869 г. ад прыстані Барысаў было адпраўлена ў Кіеў, Крэменчуг, Кацярынаслаў і Херсон 736 лясных плытоў агульным коштам 157 674 руб. Ад прыстані Бабруйск па Беразіне ў асноўным на поўдзень – 61,5 тыс. шт. крокваў, 59,8 тыс. шт. калод, 159,4 тыс. шт. лат, 5,8 тыс. шт. брусоў, усяго на 62,6 тыс. руб. З Мазырскага павета – 438 плытоў коштам 485 тыс. руб., у асноўным на поўдзень. Па Дняпры за гэты ж год у межах Мінскай губерні былі адпраўлены 222 судны і 217 плытоў коштам 139,3 тыс. руб. Уверх вывозіўся зерневы хлеб, цукар, соль, а ўніз – лес і лесаматэрыялы, камень і вапна³.

Важнае значэнне ў гандлі з расійскімі губернямі і замежжам адыгрываў Віцебск. За тры апошнія месяцы 1866 г. ад станцыі Віцебск па ўчастку Віцебска-Дзінабургскай чыгункі было накіравана рознага хлебнага грузу ў Рыгу, Дзінабург і да станцыі Пецябургска-Варшаўскай дарогі 31,6 тыс. пудоў, ільну ў Рыгу, Варшаву, Беласток – 22,2 тыс. пудоў, тытуню ў Дзінабург, Рыгу, Коўна і да станцыі Пецябургска-Варшаўскай чыгункі – 14,6 тыс. пудоў, спірту ў Дзінабург і да станцыі Пецябургска-Варшаўскай чыгункі – 1,5 тыс. пудоў, цукру ў Дзінабург, Рыгу, Пецябург, Коўна і да іншых станцыі – 31,9 тыс. пудоў. Усяго было вывезена тавараў у вышэйназваныя месцы – 185,8 тыс. пудоў. За першае паўгоддзе 1867 г. было накіравана да названых станцыі рознага хлеба 175,6 тыс. пудоў, ільну і пняккі – 98,2 тыс. пудоў, тытуню – 43,8 тыс., спірту – 2,9 тыс., цукру – 192,2 тыс. Усяго разам было адпраўлена розных тавараў 585,8 тыс. пудоў. Пры гэтым толькі ў Пецябург – 185,7 тыс. пудоў рознага грузу, альбо 31,7 % ад агульнай колькасці⁴. Прыведзеныя даныя свед-

¹ Историко-статистическое описание 9 уездов Минской губернии // Тр. Минской губ. стат. ком.. Минск, 1870. Вып. 1. С. 34–35.

² Бобровский П. Физические и нравственные элементы северо-западных губерний России // Вестн. Западной России. Вильна, 1866. Т. II, кн. VI, отдел III. С. 7.

³ НГАБ. Ф. 21. Воп. 1. Спр. 17. Л. 325, 378, 428 адв., 515 адв.

⁴ Тамсама. Ф. 2502. Воп. 1. Спр. 111. Л. 50–54.

чаць, што асноўную масу вывезеных з Віцебска грузаў складала прадукцыя сельскай гаспадаркі.

У канцы 60-х гадоў буйнейшым цэнтрам імперыі па продажы буйной рагатай жывёлы стаў Брэст. Гэтаму садзейнічалі ў значнай ступені чыгункі, якія звязалі Брэст з Польшчай, Украінай, Расіяй і беларускімі губернямі. У 1872–1875 гг. у сярэднім сюды штогод паступала па чыгунцы і пераганялася 43,3 тыс. галоў буйной рагатай жывёлы, у асноўным з паўднёвых губерняў. 77,2 % дастаўленай жывёлы накіроўвалася далей, у Варшаву. У 1877 г. у Брэст прыбыло 84,5 тыс. галоў, з якіх 78 тыс. адпраўлена ў Варшаву¹. У Варшаву, а таксама на суконныя фабрыкі Беластока, Кіева і Ламжыцкай губерні вывозілася ў вялікай колькасці воўна. У 1875 г. толькі ў Варшаву з Брэста было адпраўлена 21,7 тыс. пудоў воўны. У 1879 г. на кірмашы ў Варшаву з Пружанскага павета па чыгунцы яе было вывезена 1,1 тыс. пудоў². Сваё значэнне буйнейшага гандлёвага цэнтра па продажы жывёлы Брэст не страціў і ў 1980–1990-я гады. У 1886–1890 гг. у сярэднім сюды было адпраўлена 69,5 тыс. галоў жывёлы, у 1892 г. – 79,4, у 1895 г. – 79, а ў 1898 – 63,4 тыс. галоў³. Па грузаабароце ў канцы стагоддзя Брэст займаў першае месца сярод гарадоў Беларусі. У 1900 г. яго грузаабарот склаў 12 млн пудоў. У грашовым ліку ў гэтым годзе ён стаяў на трэцім месцы (11,3 млн руб.) пасля Мінска (22,5 млн руб.) і Віцебска (12,9 млн руб.)⁴.

Неабходна адзначыць, што ў 60-я гады XIX ст. з Беларусі таксама вывозілася і прамысловая прадукцыя. Так, суконная фабрыка памешчыка Скірмунта ў 1863 г. выпусціла прадукцыі на 90 тыс. руб., у 1865 г. – на 213,8 тыс. руб., а яго ж сцэарынавая фабрыка выпускала ў сярэднім штогод свечак на 250 тыс. Значная частка прадукцыі гэтых фабрык адпраўлялася ў Пецябург, Маскву, Варшаву, Кіеў, Адэсу, Вільню ды іншыя расійскія гарады⁵. Вялікім попытам на расійскім рынку карысталіся і вырабы папяровай фабрыкі Паскевіча ў Добрушы Гомельскага павета. На працягу другой паловы 70-х гадоў XIX ст. яе вытворчасць вырасла амаль у 3 разы – ад 36,7 тыс. у 1875 г. да 103,6 тыс. пудоў у 1879 г. Акрамя беларускіх населеных пунктаў прадукцыя фабрыкі вывозілася ў вялікай колькасці ў Маскву, Тыфліс, Растоў-на-Доне, Керч, Адэсу, Харкаў, Вільню ды іншыя гарады⁶.

У той жа час у Беларусь у значнай колькасці прывозіліся з іншых губерняў для продажу на кірмашах розныя прамысловыя вырабы. Так, на Любавіцкі кірмаш у Ашмянскім павеце ў 1872 г. было прывезена прамысловых тавараў на 353 тыс. руб. Значная частка з іх была дастаўлена з Масквы, Рыгі, Дзінабурга,

¹ Бейлькин Х. Ю. Сельскохозяйственный рынок Белоруссии. 1861–1914 / науч. ред. М. О. Бич. Минск, 1989. С. 76.

² Тамсама. С. 80.

³ Тамсама. С. 141–143.

⁴ Шыбека З. В. Гарады Беларусі (60-я гады XIX – пачатак XX стагоддзя). Мінск, 1997. С. 121–123.

⁵ Историко-статистическое описание 9 уездов Минской губернии. С. 74.

⁶ Дакументы і матэрыялы па гісторыі Беларусі / Акад. навук БССР, Ін-т гісторыі; пад рэд.: М. М. Нікольскі [і інш.]. Мінск, 1940. Т. II: 1772–1903 гг. С. 728.

Вільні і Гродна¹. На Бешанковіцкі кірмаш у Лепельскім павеце ў 1875 г. было завезена тавараў з іншых губерняў на 305 тыс. руб.² У 1875 г. у Мінск было прывезена з Расіі і Польшчы тавараў на 2,2 млн руб. Больш за 2/3 з іх – з Масквы, Варшавы, Лодзі і Пецярбурга. У асноўным гэта былі тканіна, кандытарскія вырабы, галантарэя, абутак, металічныя вырабы ды інш.³

У 80–90-я гады XIX ст. па-ранейшаму вялікая колькасць грузаў адпраўлялася з беларускіх губерняў па Дняпры ў паўднёвыя губерні. Прычым галоўную масу грузаў складалі лес і лесаматэрыялы. Так, з Магілёўскай губерні ў 1884 г. былі адпраўлены па Дняпры 344 платы і судны з грузам у 1 739 730 пудоў, а па Сожы – 145 з грузам у 147,9 тыс. пудоў, а па чыгунцы было вывезена 6570,6 тыс. пудоў рознага грузу⁴. У 1887 г. па рэках Беларусі ў межах Кіеўскага аддзялення Кіеўскай акругі шляхоў зносін грузілася і было адпраўлена 320 суднаў і 619 платыў з грузам у 3,1 млн пудоў, значная частка з якіх была вывезена ў паўднёвыя губерні⁵. У той жа час у губерню па чыгунцы былі завезены сукно з Беластока і Прывіслінскага краю, баваўняныя, ільняныя і шарсцяныя тканіны – з Масквы, тытунь – з Кіева, Лізаветграда, Крэменчуга і Растова, віны – з замежжа, Пецярбурга, Крыма і Каўказа, газа – з Лізаветграда і Крэменчуга, вяленая рыба, ікра і жалеза – з Масквы, абутак – з Варшавы, соль – з Кацярынаслава і Бахмача⁶. З Бабруйскага павета ў 1886 г. вывозіліся ў Маскву грыбы, воск, скуры дзікіх звяроў, а прывозілі рознага роду тканіну і галантарэю. Акрамя гэтага, з Варшавы прывозілі сукно і абутак, з паўднёвых губерняў – цукар, тытунь, віно і соль⁷.

У другой палове XIX ст. у Беларусі па-ранейшаму важнае значэнне мела зерняводства. Аднак у 90-я гады XIX ст. Беларусь стала краем, куды хлеб завозіўся, у асноўным – з паўднёвых і цэнтральных раёнаў Расіі. Калі ў 80-я гады вываз з Беларусі хлеба складаў у сярэднім 7,5 млн пудоў, а ўвоз – 5,4 млн, то ў 90-я гады – адпаведна 7,4 і 9,2 млн пудоў. Толькі ў 1891–1892 гг. у час неўраджаю ў Расіі вываз хлеба значна перавысіў увоз – 12,1 супраць 4,1 млн пудоў⁸. Адною з прычын таго, што ў Беларусь сталі ўвозіць хлеб у вялікай колькасці, стала ўвядзенне дыферэнцыраванага тарыфу на перавоз чыгуначных грузаў. Згодна з гэтым тарыфам, перавозіць грузы на вялікую адлегласць стала больш выгадна, што дало доступ на беларускі рынак больш таннага хлеба з Расіі. Так, напрыклад, жыта, прывезенае ў заходнія губерні з Тулы за

¹ НГАБ. Ф. 2187. Воп. 1. Спр. 28. Л. 37.

² Тамсама. Ф. 2502. Воп. 1. Спр. 244. Л. 33.

³ Покровский С. А. Внешняя торговля и внешняя торговая политика России. М., 1947. С. 60–62.

⁴ Опыт описания Могилевской губернии в историческом, физико-географическом, этнографическом, промышленном, сельскохозяйственном, лесном, учебном, медицинском и статистическом отношениях: в 3 кн. / под ред. А. С. Дембовецкого. Могилев, 1884. Кн. 2. С. 663–667.

⁵ Обзор Минской губернии за 1887 год. Минск, 1888. С. 19.

⁶ Тамсама. С. 150.

⁷ НГАБ. Ф. 21. Воп. 1. Спр. 37. Л. 857.

⁸ Бейлькин Х. Ю. Сельскохозяйственный рынок Белоруссии. 1861–1914. С. 109.

1650–1750 вёрстаў, абыходзілася пры перавозцы ў 50,02 кап. за пуд, а мясцовае, пры перавозцы на адлегласць да 150 вёрстаў, – 58,51 кап. за пуд¹.

Асноўным таварам, які па-ранейшаму ў 90-я гады XIX ст. вывозіўся ў іншыя губерні імперыі, быў лес. Так, у 1895 г. з Бабруйскага павета пераважна паўднёвыя губерні было адпраўлена лесу на 175,5 тыс. руб., з Мазырскага – на 180, з Рэчыцкага – на 400, з Барысаўскага ў Крэменчуг, Кацярынаслаў, Рыгу, Вільня і Коўна – на 250 тыс., з Ігуменскага ў Лібава, Рыгу, Херсон, Кацярынаслаў, Крэменчуг – на 165 тыс. руб.² У 1896 г. ад станцый Лібава-Роменскай, Масква-Брэсцкай і Палескай чыгунак было адпраўлена 11 341 тыс. пудоў розных лясных грузаў³. У 1899 г. у пяць паўднёвых гарадоў – Кіеў, Кацярынаслаў, Крэменчуг, Чаркасы і Херсон – воднымі шляхамі было вывезена 54,8 млн пудоў груза, 53,8 млн з якіх прыходзілася на лес і лесаматэрыялы⁴. Колькасць лесу, сплаўленага па рэках у паўднёвыя губерні Расіі, вырасла з 1876 па 1899 г. у 50 разоў.

У канцы XIX ст. у многія расійскія гарады з Беларусі вывозілася ў вялікай колькасці садавіна і гародніна. У 1891 г. у Пецяярбург чыгункай было дастаўлена 195,6 тыс. пудоў беларускай садавіны, у асноўным яблыкаў, а ўсяго было вывезена з Беларусі 307 тыс. пудоў садавіны. У 1893 г. было таксама адпраўлена 102,7 тыс. пудоў капусты, цыбулі, агуркоў і інш.⁵

Напрыканцы стагоддзя важнымі цэнтрамі дастаўкі грузаў воднымі шляхамі акрамя Пінска сталі гарады Віцебск і Бабруйск. У 1895 г. у Пінск з паўднёвых губерняў прыбыло 2144 тыс. пудоў груза, галоўным чынам хлеба, солі, цукру. У Бабруйск адтуль жа дастаўлена 330 тыс. пудоў гэтых жа прадуктаў, у Віцебск па Дзвіне – 137 тыс. пудоў⁶.

Амаль уся тэрыторыя сучаснай Беларусі, за выключэннем беларускіх паветаў Віцебскай і паўночнай часткі Магілёўскай губерні, уваходзіла ў склад Палескага рэгіёна. Беларускія паветы складалі 39 раёнаў з 56. На іх долю прыходзілася прыкладна ад 2/3 да 3/4 частак грузаабароту рэгіёна.

На першым месцы па вывазе тавараў з Палескага рэгіёна знаходзіліся лесаматэрыялы, іх вываз склаў 109,1 млн пудоў, прычым 77,6 млн, альбо 71,1 %, – гэта будаўнічы лес. Больш за ўсё лес вывозілі ў паўднёвыя губерні – 68,9 млн пудоў (63,2 %), у Прывіслінскі край – 21,4 млн (19,6 %), цэнтральныя губерні – 18,8 млн (17,2 %). Прадуктаў земляробства было вывезена 6,9 млн пудоў, з іх хлеба – 4,3 млн, ільну і пянкі – 34 тыс., бульбы – 162 тыс., садавіны і агародніны – 509, цукру – 684 тыс. Больш за ўсё гэтых тавараў было адпраўлена ў Прывіслінскі край – 3,5 млн пудоў (50,2 %) і ў паўднёва-заходні земляробчы раён – 1,8 млн (25,6 %). Прадуктаў пераапрацоўкі карысных выкап-

¹ Кожушков А. И. Развитие капитализма в сельском хозяйстве Белоруссии во второй половине XIX в. Минск, 1963. С. 43.

² НГАБ. Ф. 21. Воп. 1. Спр. 75. Л. 457 адв., 474, 489, 495, 530.

³ Тамсама. Спр. 81. Л. 46, 118, 183.

⁴ Стат. сб. МПС. СПб., 1901. Вып. 64: Сведения о движении товаров по железным дорогам в 1899 г. Табл. II. С. 209–211, 214–221, 224–229, 232–237.

⁵ Бейлькин Х. Ю. Сельскохозяйственный рынок Белоруссии. 1861–1914. С. 137–138.

⁶ Стат. сб. МПС. СПб., 1901. Вып. 63: Сведения о движении товаров по внутренним водным путям в 1899 г. С. 240–251, 276–279.

няў было вывезена 2,8 млн пудоў, галоўным чынам будаўнічыя матэрыялы – 1,6 млн пудоў (57,6 %), шкла і ганчарных вырабаў – 409 тыс. (14,6 %), чыгуну, жалеза і сталі – 312 тыс. (11,1 %), солі – 286 тыс. (10,2 %). Далей ідуць прадукты вінакурства, якіх было вывезена 1196 тыс. пудоў, у тым ліку ў паўночна-заходні раён – 497 тыс. пудоў (41,5 %), паўднёвыя раёны – 319 тыс. (26,7 %), у Маскоўскі прамысловы – 113 тыс. (9,4 %). Прадуктаў жывёлаводства было адпраўлена 736 тыс. пудоў, у тым ліку малочных 210 тыс. пудоў, мяса – 196 тыс., рыбы – 100 тыс., гарбарных тавараў – 88 тыс., у асноўным у Прывіслінскі край – 407,8 тыс. пудоў (55,4 %). Розных мануфактурных вырабаў было вывезена 106,3 тыс. пудоў, большасць у паўднёвыя раёны – 71,3 тыс. пудоў (67 %). Акрамя гэтага, было адпраўлена 242,5 тыс. пудоў мыла, свечак і запалак, 208 тыс. пудоў папярова-картонных вырабаў¹.

За гэты ж перыяд сюды было завезена з іншых расійскіх губерняў 13 810 тыс. пудоў мінеральных прадуктаў і металічных вырабаў, з іх 5,10 млн пудоў (36,9 %) будаўнічых матэрыялаў, 3,5 млн пудоў (25,3 %) солі, 1,7 млн (12,1 %) нафтапрадуктаў, 1,7 млн (12,2 %) чыгуну, жалеза і сталі. На другім месцы па прывозе грузаў стаялі прадукты земляробства, іх было завезена 11,4 млн пудоў. Прычым іх увоз пераўзыходзіў вываз у 1,6 раза. Больш за палову з іх, альбо 63 %, складалі хлебныя, іх было завезена 7,2 млн пудоў, што было на 2,9 млн пудоў больш за вывезенае. У вялікай колькасці было завезена прадуктаў жывёлагадоўлі – 1,6 млн пудоў, з іх рыбы – 1 млн (65 %), мяса – 343 тыс. пудоў. Значную частку прывозу склалі мануфактурныя вырабы – 599,4 тыс. пудоў, у асноўным з Прывіслінскага краю – 415 тыс. (69 %) і Масквы – 132 тыс. (22 %). Таксама было атрымана 332,5 тыс. пудоў спіртных напояў, 213 тыс. пудоў хімічна-лакавых вырабаў, 169 тыс. папярова-картонных, 64,5 тыс. пудоў мыла, свечак, запалак ды іншых тавараў².

Такім чынам, галоўным таварам, з якім беларускія губерні выйшлі на агульнарасійскі рынак, былі лес і лесамацэрыялы – 89,6 % усяго вывезенага тавару на рынак Расіі. Прадукцыя земляробства, жывёлаводства і вінакурства (без уліку паўночных раёнаў Беларусі, якія давалі значную частку льнопрадукцыі) склала толькі 7,2 %, а прамысловыя вырабы – 3,2 %. Беларусь заставалася пераважна сельскагаспадарчым раёнам Расійскай імперыі і ў асноўным магла пастаўляць сельскагаспадарчую прадукцыю. Аднак, улічваючы тое, што і Расійская імперыя ў цэлым была пераважна аграрнай краінай, беларуская сельскагаспадарчая прадукцыя не магла знайсці шырокі збыт на агульнарасійскім рынку, таму беларускія губерні арыентаваліся на вываз сельскагаспадарчай прадукцыі за мяжу. Разам з тым Беларусь спажывала і мінеральную сыравіну, якая завозілася з-за яе межаў. У апошняй чвэрці стагоддзя на беларускі рынак хлынула хваля земляробчай прадукцыі, і ў першую чаргу – таннага хлеба з Чарназем'я. Гэта аказала негатыўны ўплыў на развіццё мясцовай сельскай гаспадаркі.

¹ Торговля и промышленность Европейской России по районам: в 12 вып. СПб., 1901. Вып. 11: Полесская зона. С. 18–36.

² Тамсама.